

Maja Miljković

Nacionalni identitet Srba i Hrvata u Mostaru u međuratnom periodu

Pojam *etnički identitet* označava sam fenomen osećanja etničke pripadnosti, kako pojedinca, tako i društvenih grupa, te privrženost etničkim grupama i zajednicama. Istovremeno taj pojam uključuje i odnose između različitih etničkih grupa, saradnju i međuetničke konflikte. U procesu konstituisanja etničkih grupa sociolozi konstatuju dve različite vrste faktora: biološke i kulturne faktore, no osnovu povezivanja pojedinaca u etničku zajednicu i izgradnju etničkog identiteta predstavljaju fenomeni duhovne kulture (arhitektura, celokupan način života te stil ishrane i stanovanja, folklor, jezik, narodna i umetnička književnost, tradicija, umetnost),¹ presudni događaji iz ekonomske i političke

¹ Jezik kao faktor konstituisanja etničkog identiteta je izuzetno značajan. U modernim društvima jedan od prvih zahteva za društvenom afirmacijom etničke grupe je zahtev za priznavanje njezina jezika kao *službenog jezika*. Tokom procesa stvaranja nacionalnih identiteta kod Srba i Hrvata međusobno su se smenjivale faze: vreme i duh *Bečkog dogovora*, period saradnje na utemeljenju književnih i jezičkih normi polovinom 19. veka i stvaranja osnova zajedničkog književnog jezika, a kasnije, u prvima decenijama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), nastupa period u kome je očigledno da je želja za zajedničkim osnovama sve manja. Proces se posebno jasno ocrtavao u multietničkim sredinama kao što je bio Mostar. Želja za afirmacijom sopstvenog nacionalnog jezika postepeno je potiskivala upotrebljavanje istih ili sličnih jezičkih sadržaja, tako da su u sve većoj meri bile forsirane jezičke razlike na račun jezičkih sličnosti (up. B. Tadić, *Etničke zajednice i međuetnički sukobi*, Podgorica, 1999).

istorije (ratovi, odnosno, okupacije, revolucije, ustanci) te istorijske ličnosti koje su pokretale procese kulturnih preporoda i ostavljale svoj pečat na političkoj ili vojnoj istoriji etničke zajednice. Posebnu, pak, ulogu u procesu formiranja nacionalnog identiteta etničke zajednice ima država, kao suštinski ideal, ostvarenje najvišeg nacionalnog interesa, kao cilj, težnja i projekat, čijem se ostvarenju teži ili je dostignuta realnost u prošlosti ili sadašnjosti.

Konkretni državno-istorijski okviri - Otomansko Carstvo i Austrougarska Monarhija, u čijim okvirima se tokom celog 19. i početkom 20. veka formirao srpski i hrvatski etnički i nacionalni identitet - nisu predstavljali samo sistem i delovanje struktura vlasti nego i izgradnju i funkcionisanje istovetnih ili sličnih institucija i kreiranje zajedničkog stila življenja. Država, kao svojevrstan istorijsko-sociološki fenomen, uvek je svim etničkim zajednicama i oblastima koje su ulazile u njen sastav nametala osećaj sudbinske vezanosti, pa i kada nije uspevala da zatečene etničke posebnosti stopi u jedinstvenu etničku celinu, ona je, bar većinskom narodu, na najefikasniji način obezbeđivala uslove takvog stapanja.

U procesu homogenizacije određene etničke zajednice veliku ulogu ima i zajednička tradicija, no odlučujući faktor predstavlja konstituisanje i prihvatanje zajedničkih projekcija budućnosti. Ostavarenje nacionalnih interesa, dobijanje statusa autonomije u okvirima postojeće države ili stvaranje nezavisne nacionalne države na kraju odnose prevagu.

U Mostaru 1918-1939. svest i želja o zajedničkom projektu budućnosti u jednome trenutku je potpuno nestala, odnosno doživela je da potpuno bude potisnuta. Srpska i hrvatska etnička zajednica su prošle dugi i trnoviti put od Berlinškog kongresa do stvaranja Kraljevine SHS. A mostarska

sredina je nametala posebne modele života i bitno se razlikovala od svog bosansko-hercegovačkog okruženja.

Etnička slika Mostarske oblasti i tok demografskih promena od 1879. do 1921. pokazuju da je Berlinski kongres označio prekretnicu, kako u istorijskom toku, tako i u međuetničkim odnosima i proporcijama. U Mostarskoj oblasti je 1879. živelo 65.268 muslimana (34,4), 64.373 pravoslavnih (34) i 59.858 katolika (31,5 procenata). Etnička slika bila je uravnotežena: sve tri etničke zajednice su imale približan broj stanovnika na početku austrougarske vladavine. Posle 42 godine, etnička slika je izgubila svoju ravnotežu, jer katoličko stanovništvo je udvostručilo svoj broj: 113.933 stanovnika katoličke veroispovesti je živelo u Mostarskoj oblasti 1921. godine, odnosno 11,5 procenata više nego 1879. godine. Sa druge strane, broj pravoslavnih se povećao na 89.441, iako je procenat u celokupnoj populaciji skoro isti (33,4), dok se broj muslimana smanjio za 4.026 stanovnika, odnosno 11,5 procenata. U samom gradu Mostaru i dalje je bilo najbrojnije muslimansko stanovništvo, zatim srpsko, dok je katolički element bio najmalobrojniji.

Austrougarsku vladavinu srpska zajednica u Mostaru je doživela kao *Sizifovsku borbu* Srba protiv surove okupacije. Sam grad Mostar je predstavljao "glavno središte srpske nacionalne i kulturne borbe", a život i delatnost grada se odvijala kroz dva paralelna sveta: "jedan koji su činili stranci, sinovi doseljenih činovnika, domaće katoličko stanovništvo i pretežni deo muslimana" i drugi koga je sjedinjavala žarka želja za borbom protiv vladajućih struktura i negovanje srpskog nacionalnog osećanja. U konkretnom slučaju *srpsko nacionalno osećanje* su delili i pojedini *musli-*

mani,² obzirom da se radilo o doživljaju, osećanju i izboru nečega što je simbolizovalo revolucionarnu borbu protiv bilo koje okupacije i režima.³

U prvima decenijama 20. veka Mostar je doživeo pravu, civilizacijsku transformaciju: stara turska kasaba se pretvara u centar kulture i prosvete. U očima srpske zajednice Mostar je predstavljao "kulu svetilju srpskog naroda prema Zapadu", koji "ponosno nosi ime otmenog i plodnog pesničkog grada, literarnog arbitra za književni rad u celoj Bosni i Hercegovini (BiH)."⁴ Svetozar Ćorović, Jovan Dučić i Aleksa Šantić su najviše doprineli stvaranju tog pokreta - *književno-nacionalnog pokreta*. Bili su njegovi predvodnici i najznačajniji predstavnici. J. Dučić je napisao da nije toliko bio važan literarni i umetnički domet tog pokreta koliko njegov nacionalni domet.

U atmosferi *književno-nacionalnog pokreta i kulturnog preporoda* u mostarskoj gimnaziji obrazovana je i vaspitana buduća srpska i hrvatska elita, elita koja će tokom sledećih decenija pokrenuti ili biti nosilac svojevrskih *etnomobilizacija*: Vladimir Ćorović, Jefto Dedijer, Vukan Kablar, Đorđe Martinović, Mihajlo Miron, Vasilj Popović, Pero Slijepčević, Rade i Bariša Smoljan, Cvijetan Spužević, Vlatko Tambić, Dušan Tamindžić, Risto Toholj, Simo Vujović i Bogdan Žerajić.⁵ Uloga toga *novog naraštaja*, kako u pro-

² Smailaga Ćemalović, O. Đikić, M. Golubić, M. Mehmedbašić itd.

³ Navedeni citati, kao i neki kasniji citati iz neobjavljenog su vlastitog rukopisa: Mostar u međuratnom periodu, u: *Srbi u Mostaru*, u štampi.

⁴ Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd, 37-9-53, dok. 779.

⁵ Up. Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti (ASANU), Beograd, br. 13388, rukopis J. Radulovića, *Mostarski srpski društveni i književni pokret u drugoj polovini prošlog i na početku ovog veka*, te S. Žakula, Pre 39

cesu definisanja nacionalnog identiteta, tako i u procesima *etno-mobilizacije*, bila je izuzetno značajna.

Nekoliko činjenica su olakšale prodor novih ličnosti i struktura kako na mostarskoj političkoj sceni, tako i na celokupnom bosansko-hercegovačkom prostoru. Stare građanske mostarske porodice "bile su iživele i proredile se: na starom mostarskom groblju u Pašinovcu počivale su desetine, i to probrane, koje su Mostaru davale glavne ljude, glavne moralne i materijalne snage." Životna putanja tih porodica nije bila duga veka: dve-tri generacije od dolaska u grad, zatim nagla degeneracija i kraj.

Proces smene i obnova generacija celokupnog srpskog društva u Mostaru razvijali su se neobično brzo. Taj proces je donekle prikazao S. Ćorović u svom romanu o Stojanu Mutikaši. Većiti sudari i borbe, stalno napregnuti živci i nagli prelazi "iz carstava u carstvo" prekidali su životnu nit ne samo pojedincima nego i čitavim porodicama te bitno uticali kako na stvaranje mentaliteta, tako i na stvaranje spskog nacionalnog identiteta.⁶

Prvi svetski rat je doneo neizbrisive traume srpskoj zajednici kako u samom Mostaru, tako u celoj Bosni i Hercegovini. Intenzivne antisrpske demonstracije i talasi pogroma su sve Srbe ispunile osećanjima krajnje nesigurnosti, straha i ugroženosti. U Mostaru su pravi užas izazvale *julske demonstracije* 1914. koje su trajale tri dana (14.-16. jula). Masa demonstirana je napadala srpske crkve, čak i samu mitropoliju, i škole. Pravi progoni uglednih Srba iz Mostara su tek predstojali. Austrougarske vlasti su, samo u danima

godina - uspomene i sjećanja, *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, god. 17., br. 11-12, Beograd, 1937, 920.

⁶ Up. isto.

neposredno nakon *sarajevskog atentata*, zatvorile preko 40 građana koji su na bilo koji način učestvovali ili imali veze sa srpskim nacionalnim pokretom: S. Ćemalovića, S. Ćorovića, Uroša Krulja, Čedu Milića, Ristu Radulovića, Murata Sarića, Atanasija Šolu, A. Šantića i druge.

Tokom 1915. održan je niz *veleizdajničkih procesa*, na kojima su austrougarske državne vlasti donosile rigorozne presude prevashodno zasnovane na činjenici da su optužene ličnosti bile aktivne i delovale u različitim srpskim kulturnim društvima. Sistematski su zatvarani i osuđivani na teške kazne gotovo svi predstavnici srpske kulturne, političke i trgovačke elite.⁷

Jedna grupa intelektualaca iz mostarskog kruga se uplašila represalija i uspela da pobegne iz zemlje. Nikola Stojanović i Dušan Vasiljević su ušli u Jugoslovenski odbor i odigrali bitnu ulogu u njemu. Nikola Pašić se početkom novembra 1918. žalio regentu Aleksandru kako su "naši Srbi u Jugoslovenskom odboru izgubili svaki karakter i postali više Jugosloveni", a N. Stojanović je doživljavao kao sopstvenu zaslugu činjenicu da su se Srbi iz BiH u Jugoslovenskom odboru suprotstavili Pašićevoj ideji o priključenju BiH Srbiji te navodi da "on kao Srbin nije mogao da bude izdajnik velikog jugoslovenskog programa."⁸ Istovremeno, u periodu neposredno pred ujedinjenje, veliki broj predstavnika srpske elite iz Mostara tek je izašao iz austrijskih i mađarskih logora i tamnica. Niko od njih se nije trudio da istakne neko svoje posebno nacionalno stanovište.⁹

⁷ Osuđeni su V. Ćorović, Č. Doder, M., R. i V. Grđić, O. Mastilović, Č. Milić, Č. Mitrinović, Đ. Obradović, V. Rundo, A. Šola i B. Zečević (up. *Mostar i njegova pravoslavna opština*, Beograd, 1933, 109-113).

⁸ *Jugoslovenski odbor*, Zagreb, 1927.

⁹ U toj grupi su se nalazili V. Ćorović, V. Grđić, U. Krulj, A. Šola i drugi.

Srpski narod u samom Mostaru se našao pred velikim istorijskim iskušenjem: pred mogućnošću da prihvati jugoslovensko rešenje i hrabro se otisne u nove integracione i međuetničke odnose i sukobe ili da odbaci jugoslovenski projekat sa krajnjim nepoverenjem u koegzistenciju sa najbližim etničkim i nacionalnim zajednicama. Traume doživljene tokom Prvog svetskog rata su ostavile isuviše duboke tragove, pa se odricanje srpskog identiteta i eventualna zamena nakim drugim činila kao izdaja sopstvene suštine, odnosno sve pretrpljene patnje običnom svetu su se činile kao potpuno suvišne i uzaludne. Jugoslovenski projekat je svakodnevno sve više gubio na bosansko-hercegovačkom prostoru, a srpska nacija je sve izrazitije pokazivala svoju želju za prisajedinjenjem Srbiji.

Kako se srpska vojska približava BiH, počeo je da se odvija sve masovniji pokret. Od 54 sreza koliko je tada imala Bosna i Hercegovina, 42 administrativne jedinice izjasnile su se za ujedinjenje sa Srbijom. Ulazak srpske vojske u Mostar 15. novembra 1918. srpsko stanovništvo je doživelo kao "dan neke prekretnice, dan novog života celog srpskog naroda (u Mostaru)":

Grad je bio iskićen zastavama, vedar, sunčan i veseo. Svuda je bilo slavlje. Svi Srbi iz Mostara i okoline su na železničkoj stanici dočekali dolazak srpske vojske i tada se jasno mogla osetiti veličanstvena identifikacija sopstvenog života sa sudbinom svog naroda. To je bilo opšte osećanje: došlo je do oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda.

Osnivanje Kraljevine SHS, običnom Srbinu iz Mostara, početkom decembra 1918. godine, činilo se kao ostvarenje viševjekovnog srpskog sna - okupljanje najvećeg dela Srba sa južnoslovenskih prostora u jednu - i to *njihovu državu*. Osećaj straha i ugroženosti se lagano povlačio, a budućnost je imala lik prolećnog, sunčanog, vedrog dana.

Međutim, oduševljenje je vrlo kratko trajalo. Proglašenje i ujedinjenje te način na koji su postavljene osnove nove državne zajednice, Kraljevine SHS, predstavljalo je pravo razočaranje za deo Srba u Mostaru. Samo mesec dana kasnije, Mostarac Jovo Đogumović piše o raspoloženju koje je već zahvatilo kako deo naroda u Mostaru, tako i u celoj Bosni i Hercegovini:

Onako kako smo mislili, želeli i s pravom tražili nije se svršilo /.../. Naši bosansko-hercegovački zastupnici u Jugoslovenskom odboru nas su prodali. Zli jezici govore da su još hteli Jugoslovensku republiku, ali je Pašić osujetio /.../. Naše rane nisu privatne, već istoriske naravi, koje nijesu učinjene u jednomu danu ili jednomu ratu, već su nikle u njihovom sjemenu i njihovoj vjeri. Zato su duboke i neizlečive. Nama je trebala manja ali svoja kuća.¹⁰

Problem koji će postati dominirajući na jugoslovenskoj sceni se odmah ukazao i dobio formu pitanja koje se čulo u svim srpskim sredinama:

Zašto smo se mi borili i krvarili, mi smo ih oslobodili a oni se tako nezahvalno ponašaju!?

Odnosno, srpski identitet je u sebe uključio epitete oslobodioca i ujedinitelja, a u njegovoj *novoj kući* pripadala mu je uloga prvoga među jednakima.

Osnovni problem se sastojao u nemogućnosti sagledavanja projekta zajedničke budućnosti, a odnosio se baš na kreiranje suštinski novih relacija između osnovnog etničkog (srpskog, odnosno hrvatskog) i novog, budućeg nacionalnog identiteta (jugoslovenskog), čije je stvarenje automatski bilo nametnuto nastankom države kao što je bila Kraljevina SHS. Sa druge strane, najmoćniji predstavnici srpske

¹⁰ ASANU, Beograd, Ostavština N. Pašića, 11571-3, Pismo J. Đogumovića od 31. decembra 1918. godine.

političke elite iz granica Kraljevine Srbije bili su lišeni izuzetno dragocenog iskustva koje donosi život te nacionalno i političko delovanje u multietničkim sredinama. Njihovi doživljaji i osećaji državnog, etničkog i nacionalnog identiteta se nisu poklapali sa onima koja su kao deo nasleđa doneli istaknuti političari iz Austro-Ugarske. Osnovni i suštinski sukob koji je nagoveštavao dalji razvoj događaja na političkoj sceni Kraljevine odigravao se tokom debate oko naziva države i načina organizovanja unutrašnje državne strukture. Pri tome se samo jasno iskristalisala dubina međusobnih razlika te nemogućnost prihvatanja pravog kompromisa i tolerancije kao jedinog mogućeg modela političkog delovanja koji će u takvim okolnostima rezultirati pozitivnim sadržajima.

Proces transformacija etničkih zajednica u političke subjekte i delovanje nacionalnih političkih stranaka počinje vrlo brzo u okvirima Kraljevine SHS. Mostar je i dalje predstavljao administrativni, kulturni i politički centar Hercegovine. *Jako zategnuta nacionalna žica* se osećala u svakom delu Mostarske oblasti i nalagala da na položaj okružnog načelnika bude postavljen Ljubo Vulović, za načelnika Gradskog kotara Haki beg Kapetanović i za načelnika Seoskog kotara, koji je obuhvatao 86 opština i 100 naseljenih mesta, Zvonimir Turina.

Elitni predstavnici srpskog *kulturno-nacionalnog pokreta* nisu bili više u Mostaru. Koliko sam Prvi svetski rat, toliko i ujedinjenje te novi centri kulturnog i političkog života (Beograd i Sarajevo) su odveli najznačajnije ličnosti: V. Ćorovića, J. Dučića, V. Popovića i Milana Srškića te porodicu Šola. Oni više nisu živeli i delovali u samom Mostaru.

Kulturni i politički *pad* Srba u Mostaru se vrlo brzo osetio. Najbolnije svedočanstvo je ostavio upravo sam V. Ćorović

na poslednjim stranama svoje knjige o Srpskoj pravoslavnoj opštini u Mostaru. On je video dekadenciju i sveopšti pad te potpuni nedostatak privatne inicijative koja je bila nosilac srpskog nacionalnog pokreta, no takvo stanje obrazlaže posledicama Prvoga svetskog rata, a potpuno je prevideo činjenicu da je svoju knjigu pisao u Beogradu, a ne u Mostaru. Celokupna generacija pretstavnika srpske intelektualne i političke elite, ljudi koje je intelektualno i nacionalno dala upravo ta sredina, svoje veze sa njom sveli su na minimum, pa gotovo da više niko od njih nije ni posećivao Mostar.

U Arhivu Jugoslavije postoji nekoliko memoranduma kojima su Srbi iz Mostara pokušavali da ubede predstavnike državne vlasti u Beogradu da priključe Mostarsku oblast u administrativnu jedinicu koja "što više teži Srbiji". Ti pokušaji su karakteristični za period od formiranja Primorske banovine do *Sporazuma Cvetković-Maček*. Srbi u Mostaru su, inače, na parlamentarnim izborima svoje glasove davali Narodnoj radikalnoj stranci, dok je omladina bila vezana za antifašistički i komunistički pokret. Jugoslovenska radikalna zajednica bila je apsolutno nepoželjna. U svojim privatnim pismima Srbi iz Mostara su optuživali Milana Stojadinovića za izdaju srpskog nacionalnog interesa.

Sa druge strane, proces *etnomobilizacije* i homogenizacije Hrvata u Mostarskoj oblasti je išao drugim tokom. U procesu integracija u okvirima Kraljevine Jugoslavije jedno od najznačajnijih polazišta se definiše odgovorom na pitanje da li su Hrvati ulazak u zajednički državu doživeli i osetili kao slobodni, spontatni proces ili kao nešto nametnuto, učinjeno pod velikim pritiskom političkih okolnosti. Proces integracije, u slučaju kada ga deo etničke zajednice doživljava kao nasilje i pritisak, neminovno vodi ka celokupnoj

društvenoj i državnoj krizi. Kriza legitimiteta države kao političke tvorevine, odnosno kriza državnog integriteta se javlja u slučajevima kada su preovlađujuća *ubedeñja* etničkih zajednica da država nije stvorena dobrovoljnim pristankom svih nego je, na neki način, naturena prevarom, silom...

Dok je srpska etnička zajednica težila prisjedinjenju Srbiji i ideju *integralnog jugoslovenstva* smatrala svojevrsnom *izdajom nacionalnog interesa*, nastojeći da to javno ne iskaže, hrvatska zajednica u Mostaru, posle 16 godina provedenih u zajedničkoj državi, javno i potpuno se odricala jugoslovenstva, o čemu svedoče izveštaji državnih i vojnih činovnika, kao i pisanje hrvatske štampe.¹¹

Intenzivna politička homogenizacija kod Hrvata nije započela odmah nakon stvaranja zajedničke države, o čemu najupečatljivije svedoče analize izbornih rezultata. Posle ujedinjenja hrvatski glasovi su bili podeljeni na nekoliko stranaka (Hrvatsku pučku stranku, Hrvatsku težačku stranku, Savez težaka) da bi, na izborima 1935. godine, najveći deo hrvatskih glasova bio dat Vladku Mačeku (Hrvatska seljačka stranka/HSS). Istorijski trenutak, kada su se međunacionalni odnosi zaoštrili u tolikoj meri da se međunacionalna netrpeljivost otvoreno manifestovala, dolazi, pak, posle tih izbora.

¹¹ List *Narodna sloga*, koji je odigrao značajnu ulogu u procesu političke homogenizacije Hrvata, preko 10 puta je zabranjivan zbog tekstova koji su, prema mišljenju državnih vlasti u Mostaru, "išle na štetu državnog interesa".

Inače, neposredno posle stvaranja Kraljevine SHS veliki broj Hrvata došao je u Mostar i našao posao u državnim strukturama, administraciji i institucijama. Od 1929. položaj bana Primorske banovine je zauzimao Hrvat, što je donekle poremetilo dotadašnji *administrativni ključ*. Najduže je na tom položaju ostao J. Jablanović.

Posle smrti Stjepana Radića i potpunog neuspeha integralnog jedinstva kroz državnopravne strukture i zakonske sisteme *šestojanuarske diktature* dolazi faza kada predstavnici lokalne elite, pretstavljajući sebe kao braniocce ugrožene hrvatske nacije i pobornike nacionalne ravnopravnosti artikulišu i privlače nezadovoljstvo, prvenstveno sopstvenim socijalnim položajem hrvatskih seljaka Mostarskog okruga, te ga usmeravaju ka međunacionalnoj netrpeljivosti.¹² Javno mnjenje je oblikovano u cilju zaoštavanja međuetničkih odnosa, a politička homogenizacija, izvršena na nacionalnoj osnovi, je uspela da objedini mnogo više hrvatskih glasova, manipulišući osećajem nacionalne ugroženosti, no što bi bilo koja politička ličnost ili politički program dobio bez *pozivanja na nacionalnu kartu*.¹³

¹² N. Preka, jedan od prijatelja i saradnika S. Radića, 19. maja 1930. ušao je u kabinet Petra Živkovića i dobio resor Ministarstva socijalne politike. Do tada je bio podnačelnik Mostara. Zahvaljujući njegovoj kadrovskoj politici, "80 posto državnih činovničkih položaja u Mostarskom okrugu su dobile pristalice HSS-a".

¹³ Na osnovu analize izbornih statistika se vidi da su hrvatske stranke najviše glasova osvajale u selima Mostarskog okruga, dok u samom gradu nisu mogle dobiti veći broj glasova. Međutim, tokom vremena, posle 1928. takva situacija se menja u korist hrvatskih stranaka. Na izborima 1935. na glasačkim mestima u samom Mostaru se ogorčena borba vodila između vladine liste (nosioci N. Preko i M. Riđanović) i liste Udružene opozicije (B. Smoljan i Marko Suton). Vladina lista uspela je da dobije 1500 glasova više od opozicije u gradu, a u selima oko Mostara je Udružena opozicija trijumfovala i do nogu potukla vladinu listu. Na pojedinim glasačkim mestima vladina lista nije uspela da dobije ni 10 glasova (sela Crnam, Čerin, Kočeri, Ljuti Dolac, Mašići). U Izbičinu i Kočerima II vladini pretstavnici dobili su poverenje samo jednoga glasača.

Mostar lagano postaje sredina u kojoj dominira strah od druge nacije. Neizvesnost i strah otvaraju vrata modernom nacionalizmu: demos je pretvoren u etnos.¹⁴

Krvoproliće koje se desilo na mostarskim ulicama svedoči da je 1935-1936. upravo trenutak kada nacionalna ideja i projekat ostvarivanja ključnih nacionalnih zahteva zadobijaju masovnu podršku hrvatske etničke zajednice u Mostarskom okrugu. Zbor održan 12. jula 1936. nije bez razloga izveštač *Novog doba* opisao kao "najveći događaj u političkoj historiji poslednjeg decenija čitave Hercegovine."¹⁵ Organizatori - B. Smoljan, M. Suton i sreski načelnik Ždrerić - su obavili izuzetan posao, na manifestaciji se okupilo između 15 i 20.000. ljudi. U tom periodu, inače, sam grad Mostar je imao 21.000 stanovnika. Euforičnu atmosferu u celom gradu su stvarale mnogobrojne glazbe i dozvola sreskog načelnika da se piće u svim lokalima toči bez ikakvog ograničenja. Jakov Jelašić, prvi govornik na

¹⁴ Srbi u Mostaru su, pak, diktaturu doživeli kao lični udarac. Nova administrativna podela je Mostarski okrug rasparčala na tri dela (Primorsku, Vrbasku i Zetsku banovinu). Ukidanje političkih stranaka Srbi su osećali kao gubitak građanskih sloboda i veliko ograničenje koje se odnosi samo na njih, dok "hrvatska opozicija može da radi šta hoće":

Oni smeju. Pišu i govore. Priređuju zabave, izlete, zborove, manifestacije u kojima donose i iz fišeka prosipaju hrvatsku zemlju i mešaju je sa tvrdom hercegovačkom, postavljaju granice.

¹⁵ U proglasu, koji je izdat u toku priprema zbora, organizatori su naglašavali:

Tog dana će hrvatsko seljaštvo Hercegovine javno i otvoreno naglasiti svoju ljubav i odanost prema svom vođi V. Mačeku i javno dati svima na znanje da čitav hrvatski narod pod jednim vođom, dr. Mačekom, hoće i mora da bude gospodar svoje duše i svojega života i svojega imetka, a naročito da bude slobodan gospodar u svome domu (AJ, Beograd, Fond M. Stojadinović, 49-313-263).

zboru je, u svom "vatrenom obraćanju okupljenom narodu, naglasio osnovne teze":

Hrvatski narod je srušio diktaturu i on hoće da bude gospodar svoj na svojem, da sam sobom upravlja u svim granama života. Konačno se moralo priznati da postoji hrvatsko pitanje i da danas postoje tri naroda, narod hrvatski, narod slovenački i narod srpski. Jugoslovenski narod ne postoji, to je samo fikcija.¹⁶

Neizbrisiv pečat u svesti mostaraca da jugoslovenska ideja nema više nikakvog oslonca u hrvatskim redovima i da Hrvati ne žele više ni zajedničku državu niti ravnopravni odnos sa ostalim narodima nije utisnuo ni jedan govor izrečen na skupu niti pisanje hrvatske štampe nego tragična završnica. Dok je masa napuštala stadion, jedan od učesnika, konjanik sa hrvatskom zastavom, projurio je kroz kolo Srba. Začas su sevnuli noževi i na Starom mostu je ostao da zauvek leži glavar sela Gojnice. Pored njega, tri katolika i tri pravoslavna su bila ranjena. Policijske i vojne vlasti su sa teškom mukom uspele da spreče dalje krvoproliće.

Dok su Mostarci dalji razvoj političkih događaja, uz sve veću etničku polarizaciju i progresivno zaoštavanje međusobnih odnosa, očekivali sa velikom zebnjom, očito je da njihov strah nisu delili pretstavnici vlasti. Komandant žandarmerijskog puka je u svom izveštaju konstatovao:

Političko stanje, i pored sukoba dvanaestog u Mostaru, može se oceniti kao povoljno, jer su politički sukobi sada mnogo ređi. Do takvog sukoba, kakav je bio u Mostaru, može lako doći i u najsređenijim prilikama, pa ovakav jedan slučaj ne može biti merilo za opšte političko stanje.¹⁷

¹⁶ *Novo doba*, br. 161, Split, 13. jul 1936. godine.

¹⁷ AJ, Beograd, 37-49-313, dok. 262.

Jugoslovenska država (1918-1939), njene elita, institucije i strukture su doživeli potpuni neuspeh na putu stvaranja jugoslovenskog identiteta. Pogrešan korak je učinjen nepriznavanjem činjenice da je osnovni etnički identitet (srpski, hrvatski) nepobitan i nepromenjiv te da ga svaki čovek dobija rođenjem. Ne može se biti i Srbin i Hrvat istovremeno, iako čovek nema samo jedan identitet. Politička elita (prvenstveno najuticajniji članovi Demokratske i Radikalne stranke) nije uspela da shvati značaj jugoslovenskog državnog imena neposredno nakon stvaranja multi-etničke, zajedničke države. Opterećen identitetom oslobođilaca i ujediniteja deo srpske elite nije mogao da racionalno artikuliše suštinski državni interes, odnosno interes jedne multi-etničke državne zajednice i da svoju političku praksu i sopstveno delovanje podredi tome.

Mostar je početkom 20. veka predstavljao sredinu gde su duhovnost i kultura bile najznačajniji element čovekovog identiteta. Uprkos tome što je grad predstavljao kompleksnu sredinu, Mostarci su imali razvijen osećaj pripadnosti: sve njih je povezivao osećaj da dele zajednički društveni i prirodni ambijent, zajedničko kulturno nasleđe, jezik, način života... Ratna vremena i velike političke krize unosile su osećaj neizvesnosti i straha u duše i srca Mostaraca, ta moćna oružja u procesu stvaranja međuetničkih sukoba i nacionalizama. Međuratni period je vreme kada se Srbi *povlače* iz Mostara (elita je prešla u Beograd i Sarajevo). Državna administracija srpskoj zajednici ne uliva osećaj sigurnosti i situacija postaje drastična nakon podele države na banovine. Ulazak samog Mostara u Primorsku banovinu Srbi u Mostaru su doživeli kao predaju njihove sudbine u hrvatske ruke. I Srbi koji su prihvatili jugoslovenski identitet, doživljavaju još veće razočaranje u periodu kada po-

činje da se odvija sve intenzivnija hrvatska politička homogenizacija.

Hrvati u Mostarskom okrugu posle 1935. ulaze u fazu kada nacionalna ideja i projekat ostvarivanja sopstvene, nacionalne države dobijaju sve masovniju podršku i kada V. Maček pretstavlja ličnost oko koje treba da se okupe svi Hrvati. Dok su 1919. pojedini pretstavnici hrvatske elite bili za jugoslovensko državno ime, posle 16 godina života u zajedničkoj državi hrvatska elita sa govornica javno poriče mogućnost i postojanja i stvaranja *jugoslovenske nacije*.

Zusammenfassung

Die Nationalbewegungen der Serben und der Kroaten in Mostar sind zwischen den Weltkriegen durch parallele, aber wesentlich verschiedene Phasen durchgegangen. Die regierende Staatsstrukturen und Administration des SKS Königreichs haben ab 1918 zum Ethnizismus beider Nationalbewegungen und zur völligen Abtrennung von der serbisch-kroatischen Mitarbeit geführt. Die Serben in Mostar waren mit der Erfahrung, die ihnen die Tat der Bildung von SHS Königreichs zurückgelassen hat, enttäuscht, daß heißt, ihnen ent-sprach mehr eine serbische, statt juslawische Staatsunterlage ("besser ein kleineres, aber eigenes Haus") und haben sich in der neuen Staatsgemeinschaft ungeschützt gefühlt. Ihre politische Fragmentierung fand ihren Kontrast in der Homogenisierung der mostarischen Kroaten auf Grund der kroatischen Nationalität. Die politische Einheit der Kroaten war vorzugsweise in der Funktion der Verhinderung ihrer Marginalisierung im Staate. Hohe ethnozentrische Temperatur rufte eine Atmosphäre der Unduldsamkeit heraus und wies auf die wesentliche Krise des "jugoslawischen" Identitäts, aber auch auf die Krise des Staates als legitimes politisches Gebilde hin.